

місцевості: тепло, волога, якість ґрунту, період вегетації тощо. Замість завозу для подальшої репродукції виключно односортового матеріалу траплялася іноді мішанина різних, хоч і якісних, сортів. Часом у процесі його зберігання зерно уражалось різними хворобами. Тобто далася взнаки звичайна неорганізованість та традиційна недбалість службовців, зайнятих цією справою.

Як на перший погляд, це не дивно, на заваді справі стояли відомчі інтереси радянських планово-фінансових і заготівельних органів. Річ у тім, що зерно з експортних масивів селянам треба було здавати хлібозаготівельникам відразу після жнив, тоді як для селянського господарства це було вкрай не вигідно через те, що ціни на хліб у цей період держава через своїх контрагентів – основних операторів ринку, штучно стримувала на вкрай низькому рівні, намагаючись зекономити на закупівлі продовольчого фонду. Селяни змушені були продавати зерно навіть за очевидно низьких ринкових цін. Наближався перший термін сплати єдиного сільгосподатку. Не виручивши необхідні кошти селянське господарство ризикувало опинитися в боржниках, що відповідно тягло за собою дуже тяжкі штрафні санкції. Виходячи з цього, значна кількість господарств не поспішала засівати високоякісне, але все ж відносно дороге зерно, бо податкова політика радянської влади витискала з нього отриманий прибуток.

Позаяк швидко створити великі односортні експортні масиви не вдалося, “Сільський господар” разом із “Товариством насінництва” був змушений перейти до більш поступової заміни посівного матеріалу селянських господарств [9, 31].

Почалася підготовка і до закладання таких же сортових масивів культур з перехресними запилювачами як кукурудза, соняшник, що на практиці було вкрай складно [9, 32]. У цілому “Сільський господар” зміг розв’язати багато складних проблем, вирішення яких позитивно позначилося на збільшенні об’ємів і підвищенні якості експорту зернових. Однак нестримний поспіх державних органів щодо негайного збільшення продажу зерна на експорт суттєво заважали цьому. Головними для держави залишалися кількісні показники поставок, тоді як “Сільський господар”, керуючись насамперед фінансово-господарськими розрахунками, обстоював не штурмівщину, а економічну доцільність цієї роботи.

Література

1. Кульчицький С.В. УРСР в добу “воєнного комунізму” (1917–1920). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. Історичні зошити. – К., 1994. – 141 с.
2. Калініченко В.В. Селянське господарство в доколгоспний період (1921–1929). – Харків, 1991.
3. Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу. – Черкаси, 1993. – 275 с.
4. Корновенко С., Лазуренко В. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період непу. – Черкаси, 2004. – 187 с.
5. Лазуренко В. Куркуль чи господар? – Черкаси, 2004. – 219 с.
6. Сільський господар. – 1923. – Ч. 10-11 (червень).
7. Коммунист. – 1923. – 4 июля (№148).
8. Сільський господар. – 1923. – Ч. 9-10.
9. Яковлів К. До питання про односортні експортні масиви // Український агроном. – 1927. – Ч.2.
10. Центральний державний архів громадських об’єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2299.
11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 290. – Оп. 5. – Спр. 471.

*Надійшла до редколегії 24. 04. 2008 р.
Затверджена до друку 23. 06. 2008 р.*

УДК 94(477) “1922/1928”: 338

С.М. Биченко

ДІЯЛЬНІСТЬ “ПЛОДОСПІЛКИ” З ІНТЕНСИФІКАЦІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА В ДОБУ НЕПУ

Анотація. У статті розглянуто широкий комплекс питань, пов’язаних із активною діяльністю спеціалізованої системи української сільськогосподарської кооперації – “Плодоспілки” в добу непу. Ввівши в науковий обіг нові матеріали, автор висвітлює повсякденну роботу кооперації щодо всебічної інтенсифікації рільничої галузі.

Аннотація. В статті розглянуто широкий комплекс питань, пов'язаних з активною діяльністю спеціалізованої системи української сільськогосподарської кооперації „Плодоспілка“ в період н.е.п. Введення в науковий оборот нових матеріалів дозволило автору освітлити повсякденну роботу кооперації по всесторонній інтенсифікації землеробської галузі.

Summary. The complex of issues connected with the activity of specialized system of Ukrainian cooperative farming – “Plodospilka” in the period of new economic politics is examined in the article. The author introduces into scientific usage the new materials, sets the problem to clear up the daily work of cooperation of detailed intensification of arable land branch.

Перманентна, не спадаюча напруга на світовому продовольчому ринку відкриває перед аграрним сектором економіки України добрі перспективи для утвердження як одного із провідних експортерів сільськогосподарської продукції. Однак на цьому шляху українським виробникам потрібно подолати ряд суттєвих складнощів, пов'язаних із завданнями модернізації аграрно-промислового комплексу. Сьогодні вже стало звичним звертатися до досвіду накопиченому в інших країнах світу. Варто, однак, зазначити, що в добу непу Україна напрацювала власний потенціал усебічної інтенсифікації виробництва.

Ряд аспектів, які стосуються цього питання, почасти висвітлені в українській історичній літературі. Це насамперед стосується монографій А.Г. Морозова [1], В.І. Марочка [2], В.В. Зіновчука [3], В.М. Лазаренка [4]. Варто також виділити статті І.Г. Гомберга [5] та В.Є. Паскаленка [6]. Проте, у цілому діяльність української сільськогосподарської кооперації, насамперед її спеціалізованих систем (“Плодоспілка”, “Добробут”, “Бурякоспілка” тощо) не стала ще предметом окремого дослідження. Публікація є спробою заповнити цю прогалину.

Важливим напрямком діяльності сільськогосподарської кооперації в добу непу була організація переробки, зберігання і реалізації садово-городньої продукції. Загальна земельна площа цього сектору господарства становила біля 10% усієї засівної площі України. Вартість лише виразно товарної частини садівництва, городництва, виноградарства, пасічництва становила біля 45 млн. крб. [7, 20].

Товарним вирощуванням цих трудомістких культур займалися не лише окремі господарства чи села, а й цілі округи, надто довкола великих міст та в зонах, де природно-кліматичні умови найбільше сприяли цьому. У районах Одеси, Херсона, Приазовського Побережжя, Поділля, Надбужжя, Черкас, Ніжина ці галузі взагалі займали провідне місце. У загальних річних грошових надходженнях до селянських господарств доходи від виноградарства складали там 70-100%, городництва – 80-100%, садівництва – 40-80%.

Роботу з цими видами продукції кооперація розпочала вже в свій перший (1922 р.) виробничий сезон. Спочатку нею займалися відновлені в кінці 1921 р. універсальні сільськогосподарські товариства та їхні союзи. Успіхи не змусили себе чекати [8, 26]:

Табл. 1.

**Загальні обсяги технічної переробки овочів та фруктів
“Сільським господарем” в 1922 р. (в пуд.)**

Назва	Кількість
Сушених фруктів	200 000
Повидла	125 000
Овочів сушених	45 000
Сушеної зелені	250
Томатного пюре	30 000

Із матеріалів таблиці помітні достатньо вагомі обсяги роботи, зокрема з виготовлення сушених фруктів. Цьому певною мірою сприяло те, що через цілий ряд причин, продукція практично не попала під руйнівні-репресивні “регулювання” доби “воєнного комунізму”. До того ж кожне селянське господарство, як і польові засіви та городи, фактично мало у своєму розпорядженні невелику переробну майстерню у вигляді домашньої печі, де гнітилися груші, вишні, сливи, абрикоси та, у разі потреби, досушувалася вже підсушена під стріхою й на горищі

різка літніх яблук. Нерідко селяни спеціально надавали у своєму садівництві перевагу саме літнім сортам яблук і груш, зважаючи на простоту й доступність їхньої переробки, а також відсутність складнощів при зберіганні і транспортуванні.

Проте, у цілому переробка овочів і фруктів далеко не відповідали, як можливостям сировинної бази, так і попиту на цю продукцію. Надто у великих містах і промислових центрах. Економічну важливість цієї роботи добре видно з того, що, якщо в Полтаві літня ціна за 1 пуд. груш складала від 2 до 5 крб., то в Ленінграді 12-13 крб. [9, 13-14]. Практично на всі види овочів і фруктів територіальний перебіг цін складав мінімум 200%, а максимум 500%. Перебіг же цін на помідори, абрикоси, виноград був ще вищим.

Про це, зокрема, свідчать матеріали таблиці, де показана різниця цін між базарами Москви та Бердянська (вересень 1927 р.)

Табл. 2.

Порівняльні ціни на овочі та виноград станом на 16 вересня 1927 р.

Москва		Бердянськ	
Назва	Ціна	Назва	Ціна
	(в коп. за 1 кг.)		(в коп. за 1 кг.)
Томати	15-25	Томати	03.Гра
Капуста	05.Сер	Капуста	02.Бер
Картопля	06.Сер	Картопля	04.Гра
Цибуля	09.Грг	Цибуля	05.Чер
Виноград	70	Виноград	30-40

Важливість швидкого розгортання якомога широкої роботи в цій галузі диктувалася тим, що більша частина роздрібного продажу овочів і фруктів у основних центрах споживання знаходилася в руках перекупників. Вони, як правило, диктували виробникам занижені закупівельні ціни. Так, на помідори реалізаційні ціни торгівців – перекупників на Харківському ринку перевищували закупівельні ціни “з возів” на 100-150% [10, 10]. Ця обставина вимагала невідкладного втручання сільськогосподарської кооперації, покликанням якої і була повсякденна турбота про максимальне використання всіх можливостей аграрного сектора економіки та підвищення добробуту селянства.

Перші організаційні збори уповноважених, які прибули для створення спеціалізованої системи садово-городньої кооперації, – майбутньої “Плодоспілки“, відбулися у Харкові 22-23 листопада 1925 р. На них були представлені “Дніпровинсоюз“, 5 універсальних сільськогосподарських союзів, а також 5 великих садово-городніх і виноградарських товариств [10, 9]. У прийнятій зборами резолюції вказувалося на ряд першочергових завдань щодо розвитку садівництва й городництва. Ішлося, зокрема, про потребу негайно розробити план організації доцільної мережі плодкових питомників. Відзначалося, що основні труднощі з виробництва, переробки і збуту садової та городньої продукції пов’язані з “браком матеріалів та інструментів, потрібних для ведення справи” [10, 9]. Надто ж негативне значення мало те, що внаслідок неналагодженості системи виробництва й постачання, в ряді великих міст, промислових центрів ці продукти споживалися виключно найзабезпеченішим населенням. Водночас більшість людей, через дорожнечу продукції, були позбавлені такої можливості.

Такий звужений ринок збуту вів до низького рівня доходності селян-виробників. Тому вирішили через раціоналізацію всіх ланок роботи, від насадження дерев і посіву та висадження городніх культур, до налагодження широкої мережі зберігання, переробки та роздрібної торгівлі добитися того, щоб згадана продукція стала повсякденним “предметом споживання” всіх мешканців міст, а водночас підвищення доходів тисяч селянських господарств, зайнятих цією справою [11, 9].

З перших кроків діяльності “Плодоспілки” її організаційно-виробнича робота велася в кількох напрямках. Насамперед потрібно було сформувати належну фінансову базу. На підставі спеціальної постанови Української економічної наради від 19 вересня 1925 р., основний капітал

“Плодоспілки“ мав бути сформований протягом 1925/26 року за рахунок наступних джерел. Понад 200 тис. крб. виділялося із держбюджету, 25 тис. крб. вносив “Сільський господар“, 15 тис. крб. покривалося за рахунок членських паїв і внесків членів сільськогосподарських товариств, тобто самих селян. 75 тис. крб. надходило у вигляді довгострокової позики “Укрсільбанку” [12, 45]. Була намічена інтенсивна програма діяльності “Плодоспілки” щодо вирощування посадкового матеріалу [13, 84].

“Плодоспілка” досить швидко розгорнула широку роботу з забезпечення населення продукцією садівництва. Як вже зазначалося, до середини 1926 р. роздрібна торгівля фруктами і ягодами в основному зосереджувалася в руках підприємців-перекупників. Доля кооперативних організацій на цьому ринку залишалася незначною. Це збільшувало роздрібні ціни й обмежувало можливості придбання овочів і фруктів населенням. З огляду на таку ситуацію, спілка негайно взялася за налагодження широкої мережі роздрібною торгівлі, що не лише швидко позначилося на здешевленні продукції для споживачів, а й дозволило у вигляді торгового прибутку мобілізувати значні грошові кошти для потреб подальшої розбудови мережі садово-городньої кооперації.

Пристапивши до роботи, фахівці “Плодоспілки” намагалися сповна використовувати всі можливості для розвитку продуктивності галузі. Значної уваги надавалося як інтенсифікації роботи у вже добре освоєних напрямках, так і новостворених. Отак, на Поліссі була налагоджена робота з заготівлі у населення для поставки в міста і промислові центри білих грибів. Уже в 1926 р. у цьому регіоні вдалося заготовили 2110 пудів цього продукту [14, 8].

Однак головна увага приділялася розвитку роботи в тих секторах, де було сконцентровано основні об’єми продукції городництва і садівництва. Зрозуміло, що в перший рік роботи “Плодоспілки“ вона лише налагоджувалася. Обсяги її були відносно незначними, давалися взнаки організаційні та фінансові труднощі. Водночас потрібно було налагоджувати систему заготівлі, переробки, зберігання, транспортування та реалізації продукції. Тому сушеної садовини заготовили лише 4 тис. пуд. Навіть в такому “регіоні городництва”, як Київщина, огірків було засолено тільки 10 вагонів. Не набагато ліпше справа йшла на Сумщині [11, 9].

Проте не скрізь справи йшли повільно. Фахівці “Плодоспілки“ докладали максимум зусиль для використання значних сировинних запасів, в тих районах, де вони були в належній кількості. Щодо переробки огірків, то інтенсивна робота була розгорнута насамперед у дуже перспективній зоні Ніжина. У цій окрузі вже в 1926 р. було засолено 20 млн. огірків, тобто в чотири рази більше, ніж по всій Сумщині. Було також замариновано 2 тис. пудів високосортних ніжинських корнішонів [15, 17]. Для оцінки позитивного впливу “Плодоспілки“ на швидкий розвиток славнозвісної ніжинської огіркової справи наведемо наступні дані. У 1924 р. в околицях Ніжина огірками було зайнято 160 га, у 1925 р. – 500 га, а обсяг продукції зріс у 2,5 рази [16, 1]. Надалі ці показники лише поліпшувалися.

Продовжувалася організаційна робота, передусім з формування низової мережі кооперації. Промовистим був вже перший сезон. Як свідчать матеріали доповіді правління “Сільського господаря” Раднаркому УСРР, станом на 1 квітня до складу “Плодоспілки“ входило 114 спеціальних та 59 універсальних сільськогосподарських товариств. Вони об’єднували біля 150 тис. селянських господарств [17, 41]. Остання цифра сама собою свідчить про розмах роботи. Варто, однак, мати на увазі, що oprіч своїх членів, спілка обслуговувала також виробничо-збутові потреби ще 60 універсальних сільськогосподарських союзів та біля 4,5 тис. товариств, які мали певні обсяги робіт в цій галузі. Про це досить переконливо свідчать дані про зростання торговельних обсягів. Якщо за осінній період 1926 р. він склав 267 тис. крб., то за осінь наступного року – майже 4 млн. крб. [18, 119].

Зримі економічні успіхи сприятливо позначилися на розвитку організаційної мережі системи плодоовочевої кооперації. Дедалі більше універсальних кооперативних товариств і їхніх союзів, переконуючись у корисності співпраці з “Плодоспілкою”, переходили від здійснення разових господарських операцій до постійного членства в ній. Про це промовисто свідчать наступні статистичні матеріали [19, 4]:

Табл. 3.

Розвиток організаційної мережі системи “Плодоспілки”

01.10.1926			01.10.1927			
	Спец.	Універсал.	Разом	Спец.	Універсал.	Разом
Союзів	2	28	30	2	28	30
Окружних (велико-районних)	7	-	7	9	-	9
Товариств	354	950	1304	855	900	1755

Із наведених матеріалів добре видно: особливо швидко зростає кількість спеціальних сільськогосподарських товариств (майже в 2,5 рази), які спеціалізувалися на виробництві трудомісткої, але високорентабельної продукції садовини, городини, виноградарства.

Основні труднощі були у відсутності достатньої кількості переробних підприємств, їхній низькій потужності [20, 23]. Подолати їх намагалися завдяки впровадженню у виробництво нових потужних парових котлів, передових технологій уварки в вакуум-апаратах. Нові види продукції освоїла реконструйована за участю спілки консервна фабрика в Сімферополі. У Харків налагодили випуск нових видів консервованої продукції: солодкого перцю, фаршированого двома видами начинки – рисом і м’ясом, баклажанної ікри, кабачків [21, 40].

Широкого розмаху набрало виготовлення фруктового повидла, яке мало попит далеко за межами України. Лише Житомирське товариство садівників виготовило біля 3 тис. пудів різних сортів цього продукту [22, 11].

Активно розвивалися операції із заготівлею, зберіганням, транспортуванням різноманітної городини. Протягом лише двох місяців 1927 р. (серпень-вересень) спілка поставила містам і робітничим центрам майже 1000 вагонів картоплі, 120 тис. пуд. цибулі, 160 тис. пуд. свіжої капусти та значну кількість іншої городини [23, 264].

Проте основним своїм завданням спеціалізовані товариства системи “Плодоспілки” вважали подальший розвиток переробної бази. Так, Сумський союз кредитної сільськогосподарської кооперації створив потужності, на яких “нашаткував” 10 тис. пуд. капусти [24, 15]. Вовчанська райсільгоспспілка також активно долучилася до переробки овочевої продукції, належно обладнавши для цієї мети новий цех. Особливу увагу приділяли виготовленню томатної пасти, позаяк у північних районах країни на цю продукцію завжди існував високий попит. У 1927 р. ця робота проводилася на 3-х варочних пунктах. Усього за сезон було вироблено 2100 пуд. високоякісної пасти [25, 8].

Ще ширшого розмаху робота набрала на Одещині. Протягом 1926/27 року було обладнано два потужні цехи з виготовлення томат-пасти у Вознесенську та с. Яски, цього ж району. Їхня виробнича потужність становила за сезон 10 тис. пудів готової продукції [26, 8].

Табл. 4.

**Виробництво сухофруктів спеціалізованими товариствами “Плодоспілки”
в Тираспольському районі (сезон 1927 р.; у пудах)**

Назва	Кількість
Абрикосів	500
Вишень (сушених)	1000
Вишень (копчених)	1000
Слив угорок (сушених)	1000
Слив угорок (копчених)	5000
Горіхів	500

Завдяки добре налагодженій системі закупівлі та збуту спеціалізовані сільськогосподарські товариства швидко наростили виготовлення сухофруктів. На кінець 1926/27 року лише через збутовий відділ “Плодоспілки”, а прямі торгові поставки вели й великі спеціалізовані союзи плодоовочевих товариств, в торгівлю було поставлено 40 тис. пуд. сухофруктів [27, 2].

Безпосередньо в селянських господарствах було організовано сушіння абрикос, вишень, горіхів. У такий простий, однак доволі ефективний спосіб, в Тираспольському районі на замовлення спілки виготовили значний обсяг сушеної садовини [28, 24]:

Як свідчать дані, наведені в таблиці (далеко не повні), обсяги готових сухофруктів, вироблених лише в одному районі були достатньо вагомим аргументом на користь максимально енергійного розвитку роботи в цій галузі. Загальний обсяг сублімованої (без води) продукції склав 9 тис. пудів. Це без 500 пуд. абрикосового повидла [28, 24].

Значні запаси городини, фруктів та ягід на півдні України, за наявності значних транспортних труднощів, дали поштовх для впровадження “Плодоспілкою” нових, прогресивніших способів переробки абрикос, вишень, полуниць, винограду. Наприкінці 1927 р. було розпочато будівництво потужного переробного заводу в Тирасполі.

Зміцнення організаційного та фінансового стану “Плодоспілки” дозволили їй в 1927 р. розпочати активну роботу з розбудови мережі високомеханізованих переробних підприємств. Вона отримала бюджетні кошти для замовлення за кордоном найновішого устаткування німецьких фірм “Даненберг” і “Квант”. Було замовлено 2 сушарки, потужністю 5000 кг готової продукції на добу і 7 сушарок потужністю 1200 кг. Щоправда, використати їх належним чином не вдалося через брак сировини [29, 14].

Загальним планом розбудови системи “Плодоспілки” передбачалося в 1927/28 році збудувати цілу низку потужних консервних заводів і сушарок, насамперед у зоні найінтенсивнішого садівництва та овочівництва, тобто навколо Миколаєва, Херсона, Мелітополя. Валова продукція цих підприємств становила 7,5 млн. банок різноманітних консервів, 3 тис. пуд. абрикосового повидла, 8,5 тис. пуд. сушених фруктів. Загальна вартість – 3,5 млн. крб. Тоді ж почали спорудження мережі механізованих сушарок і варочних цехів на Поділлі: в Меджибожі, Вінниці, Кам’янці-Подільському, Новій-Ушиці, Могилів-Подільському, Тирасполі, Умані. Потужність Подільського куша переробних підприємств становила 116 тис. пуд. сухофруктів і 20 тис. пуд. повидла загальною вартістю 1,5 млн. крб. [30, 563].

Надто великі можливості у справі розвитку переробки плодоовочевої продукції відкривало спорудження Херсонської консервної фабрики. Уже на стадії проектування її потужність була визначена в 3,3 млн. банок консервів. Однак, враховуючи інтенсивне розширення сировинних можливостей, бурхливий ріст спеціалізованої системи садово-городньої кооперації в цьому регіоні, у процесі будівництва потужність фабрики, власне величезного індустріального типу комбінату, бо передбачався випуск дуже широкого асортименту різнопрофільної продукції, була розширена до 5,0 млн. банок. На фабриці-комбінаті передбачалося випускати також окрім фруктових та овочевих консервів і 500 тис. банок рибної продукції. Асортимент продукції включав також фруктове пюре – 60 тис. пуд., томатну пасту. – 100 тис. пуд., 30 тис. пуд. повидла та деяку іншу продукцію.

Прагнучи забезпечити максимально можливу ритмічність і комплексність роботи, було вирішено збудувати при комбінаті ще два цехи: сушильний і засолочний. Другий був здатний забезпечити засолку 2 млн. огірків, 10 тис. пуд квашеної капусти, 5 тис. пуд. синіх баклажанів, 10 тис. пудів кавунів. Потужний сушильний цех був розрахований на виготовлення до 10 тис. пуд. готової продукції [31, 10].

Дбаючи не лише про розширення виробництва продукції, а й про її належне зберігання, “Плодоспілка” дедалі більше уваги приділяла будівництву великих сховищ у ключових пунктах виробництва плодоовочевої продукції. Так, у Ніжині протягом 1926/27 року було збудовано 2 величезні сховища місткістю по 400 вагонів кожне [32, 2].

Спеціальне засідання правління “Плодоспілки”, присвячене розгляду питання про подальшу розбудову мережі переробки садово-городньої продукції, дійшло висновку, який був зафіксований у спеціальній постанові. В ній підкреслювалося, що “вживання штучного холоду”

тобто будівництво сховищ, обладнаних компресорними холодильними установками є єдиним засобом, який здатний “докорінно поліпшити справу”. Було вирішено негайно розпочати будівництво таких холодильників у Харкові й Тирасполі [26, 8]. З цією ж метою промисловості замовили 150 сучасних компресорних вагонів – холодильників [33, 1].

Наведені в статті факти переконливо засвідчують ефективність основних форм і методів роботи, які застосовувалися самодіяльними, справді демократичними об’єднаннями (кооперативами) українського селянства для всебічної інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, а отже піднесення національної економіки в 1920-ті роки.

Література:

1. Морозов А.Г. Село і гроші. – Черкаси: НДІТЕХІМ, 1993. – 274 с.
2. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929) – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1995. – 224 с.
3. Зіновчук В.В. Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США. – К: Логос, 1996.
4. Лазуренко В.М. Куркуль чи господар. Селянська економіка як соціальна категорія – Черкаси: Ваш дім, 2005. – 219 с.
5. Гомберг И.Г. Роль сельскохозяйственной кооперации в управлении экономической смычки между городом и деревней в период социалистической индустриализации // Труды Киевского технологического института пищевой промышленности. – 1956. – Вып.16. – С. 243–250.
6. Паскаленко В.Е. Участь заможного селянства в роботі сільськогосподарських кооперативів доби непу // Укр. селянин. – Вип. 7. – Черкаси, 2003. – С. 122–124.
7. Сільський господар. – 1925. – №19–20.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 129.
9. ЦДАВО. – Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 294.
10. Сільський господар. – 1926. – №20–21.
11. ЦДАВО. – Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 4.
12. Сільський господар. – 1925. – №23–24.
13. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні. – К., 1929.
14. ЦДАВО. – Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 267.
15. ЦДАВО. – Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 78.
16. ЦДАВО. – Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 270.
17. Сільський господар. – 1926. – №7.
18. Кооперативне село. – 1928. – №7–8.
19. ЦДАВО. – Ф. 323. – Оп. 4. – Спр. 4.
20. ЦДАВО. – Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 209.
21. ЦДАВО. – Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 269.
22. ЦДАВО. – Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 272.
23. ЦДАВО. – Ф. 290. – Оп. 6. – Спр. 9.
24. ЦДАВО. – Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 271.
25. ЦДАВО. – Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 266.
26. ЦДАВО. – Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 296.
27. ЦДАВО. – Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 182.
28. ЦДАВО. – Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 340.
29. ЦДАВО. – Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 295.
30. ЦДАВО. – Ф. 290. – Оп. 6. – Спр. 40.
31. ЦДАВО. – Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 392.
32. ЦДАВО. – Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 297.
33. ЦДАВО. – Ф. 325. – Оп. 1. – Спр. 272.

*Надійшла до редколегії 30. 04. 2008 р.
Затверджена до друку 23. 06. 2008 р.*